

В. А. Емяльнчык

Новыя матэрыялы да антрапалагіі сярэднявечнага насельніцтва Полацка

*У артыкуле публікуюцца вынікі комплекснага антрапалагічнага даследавання матэрыялаў полацкіх сярэднявечных могілак, датаваных XIII—XIV стст. Выбарка складалася з 61 чалавека, з якіх 49 дарослых і 12 дзяцей. Прадстаўлена краніялагічная характарыстыка шэрагу чэрапаў. Праведзены параўнальны аналіз краніялагічных асаблівасцяў розных сярэднявечных груп насельніцтва Полацкага рэгіёна. Зарэгістраваны факт павелічэння частот сустракальнасці *cribra orbitalia*, а таксама павелічэння паказчыкаў смяротнасці ў параўнанні з сярэднявечным сельскім насельніцтвам.*

Ключавыя словы: *cribra orbitalia*, сярэднявечча, антрапалагія, Полацк.

Сістэматычныя антрапалагічныя даследаванні старажытнага насельніцтва Полацка праводзяцца пачынаючы з 2005 г. У выніку археалагічных раскопак пад кіраўніцтвам Д. У. Дука, М. В. Клімава, І. У. Магалінскага былі атрыманы астэалагічныя серыі, прадстаўленыя матэрыяламі пахаванняў XVII—XVIII стст. Вынікі комплекснага антрапалагічнага даследавання гэтых матэрыялаў знайшлі адлюстраванне ў шэрагу публікацый [5; 7; 9].

У 2014 г. у выніку раскопак на стрэлцы Ніжняга замка ў Полацку, якія праводзіліся пад кіраўніцтвам Д. У. Дука і А. Л. Коца, упершыню былі атрыманы матэрыялы па сярэднявечнаму насельніцтву Полацка XIII—XIV стст. Выяўленыя ў ходзе раскопак пахаванні паходзяць з двух храналагічна розначасовых могільнікаў, датаваных XIII—XIV і XVII стст. У выніку археалагічнага даследавання была адноўлена гісторыя фарміравання могільнікавых комплексаў [4]. Да XII ст. даследаваная тэрыторыя была занята гарадскімі сядзібамі. У XII ст. тут была пабудавана праваслаўная мураваная царква, каля якой пачынаюць хаваць памерлых. Могілкі дзейнічалі працяглы час, на што ўказвае шматслойнасць пахаванняў. Найбольш ранні пахавальны інвентар з могілак датуецца XII—XIII стст. У выніку тапаграфічных змен, якія адбыліся ў Полацку падчас Лівонскай вайны, калі было пракладзена новае русла Палаты і ўзведзены Ніжні замак, царква апынулася на тэрыторыі Ніжняга замка. Храм працягнуў сваю дзейнасць у паслялівонскі перыяд. У XVII ст. пры храме ўзнікаюць

новыя могількі, якія перакрываюць папярэднія. Традыцый пераемнасці двух могільнікавых комплексаў не зафіксавана. На новых могільках былі пахаваны пераважна маладыя мужчыны, магчыма, вайскоўцы. У XVII ст. царква была разбурана і спыніла сваю дзейнасць. У XVII—XVIII стст. гэтая тэрыторыя ўжо была занята жыллёва-гаспадарчымі пабудовамі [4].

Антрапалагічнае вывучэнне матэрыялаў пахаванняў XIII—XIV стст. дазваляе даць адказ на шэраг важных пытанняў: прасачыць гісторыю фарміравання насельніцтва Полацка ў эпоху сярэднявечча, вызначыць характар узаемасувязяў паміж гарадскім і вясковым насельніцтвам, ахарактарызаваць умовы жыцця і агульны стан здароў'я насельніцтва Полацка ў эпоху сярэднявечча.

Вызначэнне полу і ўзросту пахаваных ажыццяўлялася з выкарыстаннем стандартных метадаў [1; 10; 11]. Пол вызначаўся на падставе ацэнкі характэрных для мужчын і жанчын структурных асаблівасцяў чэрапа і тазавых костак. Пры вызначэнні біялагічнага ўзросту дарослых індывідаў улічвалася ступень зарастання чарапных швоў у спалучэнні са ступенню сцёртасці зубоў. Узрост дзіцячых шкілетаў вызначаўся паводле ступені развіцця зубной сістэмы па схеме D. H. Ubelaker-а [11, p. 64], ступені акасцянення розных аддзелаў шкілета, а таксама на падставе марфалагічнага крытэрыю, што ўлічвае памеры доўгіх трубчастых костак [10, s. 143]. Вынікі вызначэння полу і ўзросту былі выкарыстаны для палеадэмаграфічнага аналізу. Пры пабудове табліц дажыцця выкарыстоўвалася паняцце ўмоўна стацыянарнай папуляцыі. Сярэдні ўзрост смерці разлічваўся шляхам памнажэння сярэдзіны кожнага ўзроставага класа на долю гэтага класа. Сярэдзіна першай узроставай катэгорыі (15—20 гадоў) прымалася роўнай 17,5 гадоў, сярэдзіна старэчага ўзросту прымалася роўнай адпаведна 52,5 гадоў.

Вымярэнне краніялагічнага матэрыялу з наступным вылічэннем вуглоў і паказальнікаў праводзілася паводле стандартнай методыкі [1]. Для ацэнкі атрыманых паказчыкаў выкарыстоўваліся табліцы краніяметрычных канстант [1, с. 112—127]. Рэканструкцыя прыжыццёвай даўжыні цела праводзілася на падставе дадзеных вымярэння доўгіх костак па метадзе M. Trotter і G.C. Gleser [10].

Падчас даследавання шкілетных рэшткаў рэгістраваліся ўсе выпадкі траўматычных пашкоджанняў, паталогій і дэгенератыўна-дыстрафічных змен костак. Ацэньваліся таксама шкілетныя індикатары стрэсу, такія, як *cribra orbitalia* і гіпаплазія зубной эмалі.

Краніялагічная характарыстыка.

Мужчыны. Стан захаванасці шкілетнага матэрыялу дазволіў зрабіць вымярэнні васямнаццаці мужчынскіх чэрапаў. Сярэднія памеры і паказальнікі мужчынскай выбаркі XIII—XIV стст. прадстаўлены ў *табліцы 1*.

Табліца 1. Сярэднія памеры і паказальнікі мужчынскіх серый

Прыкмета	Крывічы XI—XIII ст. M(n)	Дрысвяты XI—XIII ст. M(n)	Полацк XIII—XIV ст. M(n)
Мазгавы аддзел чэрапа, мм			
1. Падоўжны дыяметр	188,2 (31)	188,6 (9)	186,4 (18)
8. Папярочны дыяметр	139,2 (31)	139,0 (8)	140,0 (17)
5. Даўжыня асновы чэрапа	104,4 (28)	103,8 (8)	104,0 (17)
9. Найменшая шырыня ілба	98,1 (29)	98,4 (7)	98,3 (18)
10. Найбольшая шырыня ілба	118,6 (27)	118,4 (8)	119,3 (18)
12. Шырыня патыліцы	111,9 (29)	107,9 (9)	109,2 (17)
17. Вышыны дыяметр	137,7 (27)	139,0 (8)	137,8 (17)
Тваравы аддзел чэрапа, мм			
45. Скулавы дыяметр	135,3 (9)	133,0 (5)	132,6 (14)
43. Верхняя шырыня твару	106,4 (25)	106,2 (5)	105,7 (18)
46. Сярэдняя шырыня твару	96,0 (14)	98,8 (4)	95,5 (17)
40. Даўжыня асновы твару	98,3 (22)	100,1 (7)	100,1 (16)
48. Верхняя вышыня твару	68,9 (24)	72,7 (7)	71,7 (17)
51. Шырыня арбіты	43,9 (29)	43,6 (8)	42,5 (17)
52. Вышыня арбіты	32,4 (30)	32,8 (8)	31,7 (17)
54. Шырыня носу	25,0 (24)	25,7 (6)	25,7 (16)
55. Вышыня носу	52,0 (29)	51,6 (7)	51,4 (17)
DC. Дакрыяльная шырыня	23,0 (25)	21,3 (6)	22,0 (15)
DS. Дакрыяльная вышыня	15,8 (17)	14,7 (6)	12,1 (15)
SC. Сіматычная шырыня	9,8 (28)	9,6 (7)	9,5 (16)
SS. Сіматычная вышыня	5,6 (27)	6,1 (7)	4,6 (16)
Індэксы, адз.			
8:1. Чарапны паказальнік	74,1 (29)	73,6 (8)	75,3 (17)
40:5. Паказальнік выступання твару	93,8 (22)	96,5 (7)	96,0 (16)
48:45. Верхнетваравы паказальнік	50,5 (9)	54,8 (5)	54,0 (14)
52:51. Арбітны паказальнік	73,6 (29)	75,1 (8)	74,6 (17)
54:55. Насавы паказальнік	48,4 (24)	49,8 (6)	50,4 (16)
DS:DC. Дакрыяльны паказальнік	69,6 (17)	70,4 (6)	55,5 (15)
SS:SC. Сіматычны паказальнік	58,8 (27)	64,8 (7)	48,2 (16)
Вуглы гарызантальнай прафіліроўкі, град.			
77. Назамалярны вугал	138,3 (23)	136,3 (7)	140,0 (17)
Zm. Зігамаксілярны вугал	125,0 (15)	125,9 (4)	122,8 (15)

Серыя характарызуецца мезакраніяй (чарапны паказальнік 75,3), пры вялікіх памерах падоўжнага і вышыннага дыяметраў, і сярэдніх — папярочнага. Твар артагнатны, сярэдні, як паводле ўсіх абсалютных памераў, так і паводле верхнетваравога паказальніка, артагнатны, некалькі сплюсчаны на ўзроўні арбіт (назамалярны вугал 140,0°) і моцна прафіляваны на ўзроўні скул (зігамаксілярны вугал 122,8°). Арбіты сярэднешырокія, нізкія, паводле арбітнага паказальніку — хамеконхныя, нос сярэдні, як паводле абсалютных памераў, так і паводле насавога паказальніка, з моцна выступаючым пераноссем.

Што датычыць індывідуальных варыяцый формы мазгавога аддзела, то з 17-ці чэрапаў восем характарызуюцца даліхакраніяй, восем маюць мезакранную форму і адзін — брахікранную. Унутры выбаркі сустракаюцца чэрапы як з вузкім, так і з шырокім (паводле скулавога дыяметра) тварам. Назіраецца таксама значнае вар'іраванне вышыні твару: 4 чэрапы маюць высокі і вельмі высокі твар, 5 чэрапаў — нізкі твар, астатнія — сярэднія па вышыні. Паводле верхнетваравага паказальніка да катэгорыі вузкатварых адносяцца 5 чэрапаў, да шыракатварых — 2 чэрапы, астатнія 7 — маюць сярэдні твар. Паводле паказальніка выступання твару большасць чэрапаў артагнатныя, мезагнатнасць прысутнічае на адным чэрапе, у аднаго чэрапа зарэгістраваны прагматызм (паказальнік выступання твару 103,5).

Жанчыны. Стан захаванасці матэрыялу дазволіў здзейсніць вымярэнні 7-мі жаночых чэрапаў. Сярэднія памеры і паказальнікі жаночай выбаркі чэрапаў XIII—XIV ст. з Полацка прадстаўлены ў *табліцы 2*. Паводле прапорцый мазгавога аддзела чэрапа жаночая выбарка выяўляе падабенства да мужчынскай. Як і мужчынская, жаночая серыя характарызуецца мезакраніяй (чэрапны паказальнік 77,4), вялікімі памерамі падоўжнага і вышыннага дыяметраў чэрапа, і сярэднімі — папярочнага. Пры гэтым прапорцыі тваравага аддзела некалькі адрозніваюцца ад мужчынскіх. У той час як у мужчынскай выбарцы ўсе памеры і паказальнікі твару адносяцца да катэгорыі сярэдніх, то для жаночай выбаркі большасць абсалютных памераў (скулавы дыяметр, верхняя шырыня твару, верхняя вышыня твару) адносяцца да катэгорыі вялікіх. Пры гэтым паводле верхнетваравага паказальніку жаночая серыя, як і мужчынская, характарызуецца сярэднім тварам, паводле паказальніка выступання твару — артагнатнасцю.

Індывідуальныя варыяцыі прадстаўлены наступным чынам: з 7-мі чэрапаў два характарызуюцца даліхакраніяй, тры чэрапы маюць мезакранную форму і два — брахікранную. Паводле верхнетваравага паказальніка да катэгорыі вузкатварых адносіцца адзін чэрап, да сярэдніх — тры астатнія. Паводле паказальніка выступання твару большасць чэрапаў артагнатныя, мезагнатнасць прысутнічае на адным чэрапе.

Памеры арбіт, носа, а таксама прыкметы, якія характарызуюць прафіляванасць твару і ступень выступання насавых касцей, дазваляюць канстатаваць антрапалагічнае падабенства паміж жаночай і мужчынскай выбаркамі. Як і мужчынская, выбарка жаночых чэрапаў XIII—XIV стст. характарызуецца сярэднімі паводле абсалютных памераў і арбітнага паказальніка арбітамі, сярэднім паводле абсалютных памераў і насавога паказальніка носам, вялікімі памерамі дакрыяльнага і сіматычнага паказальнікаў. Вуглы прафіліроўкі твару ў жанчын вельмі падобныя да

Табліца 2. Сярэднія памеры і паказальнікі жаночых серый

Памер	Крывічы	Дрысвяты	Полацк
	XI—XIII стст.	XI—XIII стст.	XIII—XIV стст.
	<i>M(n)</i>	<i>M(n)</i>	<i>M(n)</i>
Мазгавы аддзел чэрапа, мм			
1. Падоўжны дыяметр	176,6 (29)	182,1 (7)	179,1 (7)
8. Папярочны дыяметр	134,2 (26)	137,4 (7)	138,6 (7)
5. Даўжыня асновы чэрапа	96,3 (27)	98,9 (7)	102,0 (5)
9. Найменшая шырыня ілба	93,8 (29)	99,1 (7)	97,4 (7)
10. Найбольшая шырыня ілба	113,9 (29)	117,0 (7)	120,6 (7)
12. Шырыня патыліцы	106,3 (29)	108,9 (7)	106,3 (7)
17. Вышыны дыяметр	129,7 (27)	130,6 (7)	138,2 (6)
Тваравы аддзел чэрапа, мм			
45. Скулавы дыяметр	126,0 (6)	130,0 (6)	127,5 (6)
43. Верхняя шырыня твару	99,7 (22)	105,1 (7)	104,0 (7)
46. Сярэдняя шырыня твару	88,6 (13)	91,4 (7)	90,8 (4)
40. Даўжыня асновы твару	89,9 (20)	94,8 (6)	96,4 (5)
48. Верхняя вышыня твару	65,2 (18)	69,3 (6)	68,8 (5)
51. Шырыня арбіты	41,3 (21)	42,1 (7)	41,2 (5)
52. Вышыня арбіты	32,2 (21)	33,0 (7)	33,6 (5)
54. Шырыня носу	23,6 (19)	25,4 (7)	24,0 (5)
55. Вышыня носу	48,8 (19)	49,6 (7)	50,2 (5)
DC. Дакрыяльная шырыня	20,5 (20)	21,4 (7)	21,4 (5)
DS. Дакрыяльная вышыня	13,5 (18)	12,7 (7)	11,3 (5)
SC. Сіматычная шырыня	9,4 (20)	8,7 (7)	9,7 (5)
SS. Сіматычная вышыня	5,2 (19)	4,6 (7)	4,7 (5)
Індэксы, адз.			
8:1. Чарапны паказальнік	76,0 (26)	75,4 (7)	77,4 (7)
40:5. Паказальнік выступання твару	93,6 (20)	96,0 (6)	94,6 (5)
48:45. Верхнетваравы паказальнік	53,6 (5)	54,3 (5)	53,6 (4)
52:51. <i>Арбітны паказальнік</i>	78,1 (21)	78,3 (7)	81,6 (5)
54:55. Насавы паказальнік	48,7 (9)	51,4 (7)	47,9 (5)
DS:DC. Дакрыяльны паказальнік	67,0 (18)	59,5 (7)	52,9 (5)
SS:SC. Сіматычны паказальнік	56,5 (19)	52,0 (7)	48,1 (5)
Вуглы гарызантальнай прафіліроўкі, град.			
77. Назамалярны вугал	140,9 (22)	137,8 (7)	140,6 (5)
Zm. Зігамаксілярны вугал	124,1 (11)	129,4 (7)	122,9 (4)

мужчынскіх. Таксама, як і ў мужчын, твар сплюсчаны на ўзроўні арбіт (назамалярны вугал 140,6°) і моцна прафіляваны на ўзроўні скул (зігамаксілярны вугал 122,9°).

Для выяўлення месца даследаванай групы сярэднявечнага насельніцтва Полацка сярод іншых груп насельніцтва з тэрыторыі Полацкай зямлі былі прыцягнуты храналагічна блізкія матэрыялы — серыя вясковых курганных пахаванняў XI—XIII стст., а таксама серыя з грунтовага могільніка XI—XIII стст., які належаў насельніцтву памежнай крэпасці Полацкай зямлі Дрысвяты (Браслаўскі раён, раскопкі Г. М. Семянчука). У выніку

археалагічных даследаванняў Г. М. Семянчук даў вызначэнне могільніку як гарадскому некропалю, бескурганнаму па форме і хрысціянска-славянскаму па змесце [8, с. 195]. У ходзе антрапалагічных даследаванняў дрысвяткай серыі намі было ўстаноўлена падабенства мужчынскай серыі да сумарнай серыі курганных чэрапаў, у той час як жаночая серыя выявіла характэрны зрух у бок масіўнасці, што магло быць абумоўлена ўплывам балцкага насельніцтва, прадстаўленага культурай усходне-літоўскіх курганоў. Найбольш верагодна, што ў фармаванні антрапалагічных асаблівасцяў насельніцтва апорных пунктаў славянскай каланізацыі, такіх, як крэпасць Дрысвяты, бралі ўдзел выхадцы з Полацкай зямлі. Прышлае славянскае насельніцтва, пераважна мужчыны (прадстаўнікі княскай адміністрацыі, дружыннікі), маглі ўступаць у шлюбныя адносіны з мясцовымі балцкімі жанчынамі [5, с. 57].

Серыя мужчынскіх чэрапаў XIII—XIV стст. з Полацка паводле ўсіх катэгорый памераў выяўляе значнае падабенства да абедзвюх серыяў XI—XIII стст., як гарадской, так і вясковай, за выключэннем больш высокага чарапнага паказальніка, што, найбольш верагодна, адлюстроўвае пачатак эпахальнай брахікефалізацыі ў больш позняй серыі з Полацка. Пры гэтым дзве серыі гарадскога насельніцтва (Дрысвяты і Полацк) адрозніваюцца ад вясковай курганнай серыі больш высокім тварам, большымі значэннямі паказальніка выступання твару (некаторым зрухам у бок мезагнатнасці). Параўнанне полацкай мужчынскай серыі з курганнай серыяй з ужываннем t-крытэру Ст'юдэнта дазволіла выявіць невыпадковыя міжгрупавыя адрозненні для верхняй вышыні твару, верхнетваравага паказальніка, дакрыяльнай вышыні і дакрыяльнага паказальніка, сіматычнай вышыні і сіматычнага паказальніка. Гарадская мужчынская серыя, такім чынам, адрозніваецца ад вясковай больш высокім тварам з адначасова меншым выступаннем насавых касцей.

Жаночая полацкая серыя адрозніваецца ад курганнай жаночай серыі павелічэннем практычна ўсіх абсалютных памераў мазгавога і тваравага аддзелаў, што набліжае яе да дрысвяткай серыі. Ад дрысвяткай серыі жаночая серыя з Полацка адрозніваецца меншымі велічынямі дакрыяльнага і сіматычнага паказальнікаў, а таксама больш выражанай сплосчанасцю твару на ўзроўні арбіт, што набліжае яе да курганнай серыі. Параўнанне полацкай жаночай серыі з курганнай серыяй з ужываннем t-крытэру Ст'юдэнта дазволіла выявіць невыпадковыя міжгрупавыя адрозненні для папярочнага і вышыннага дыяметраў чэрапа, даўжыні асновы чэрапа і даўжыні асновы твару, а таксама для верхняй шырыні твару.

У цэлым серыя мужчынскіх чэрапаў XIII—XIV стст. з Полацка па асаблівасцях будовы мазгавога аддзела выяўляе падабенства да курганнай

серыі XI—XIII стст. з тэрыторыі Полацкай зямлі. Ад курганнай полацкая серыя XIII—XIV стст. адрозніваецца комплексам прыкмет, што характарызуюць структурныя асаблівасці тваравага шкілету (больш высокі твар з меншым выступаннем насавых костак, большы паказальнік выступання твару). Гэтыя адрозненні могуць быць абумоўлены генетычна і ўказваць на ўдзел у фармаванні сярэднявечнага насельніцтва Полацка прышлага кампанента.

Даўжыня цела дарослых мужчын з Полацка, рэканструяваная на падставе вымярэння доўгіх костак, вагаецца ў межах 162—175 см і складае ў сярэднім 169,5 см. Даўжыня цела дарослых жанчын вагаецца ў межах 147—159 см і складае ў сярэднім 156 см. Гэтыя паказчыкі блізкія апублікаваным раней даным Л. Н. Казей аб даўжыні цела гарадскога насельніцтва Беларусі X—XIII стст. (мужчыны — 169,8 см, жанчыны — 159,7 см) [6]. У параўнанні з больш познім насельніцтвам Полацка XVII—XVIII стст. сярэднявечнае гарадское насельніцтва аказваецца больш высокарослым. Так, рост сярэднявечных мужчын на 2,5 см перавышае рост палачанаў XVII—XVIII стст., сярэднявечныя полацкія жанчыны былі ў сярэднім на 2 см вышэй, чым палачанкі XVII—XVIII стст.

Палеадэмаграфічны аналіз. Астэалагічная серыя XIII—XIV стст. з тэрыторыі Ніжняга замка ў Полацку характарызуецца змяшаным паводле полу і ўзросту складам і прадстаўлена шкілетамі рознай ступені захаванасці, якія належалі не менш як 61-му індывиду, сярод якіх 12 дзяцей і 49 дарослых (24 мужчыны, 12 жанчын, пол 13-ці індывідаў не быў вызначаны з-за фрагментарнай захаванасці шкілетаў). Дзіцячыя парэшткі складаюць каля 19,7 % ад агульнай колькасці пахаваных, што, найбольш верагодна, указвае на недаўлік дзіцячых пахаванняў, абумоўлены горшай захаванасцю слаба мінералізаваных дзіцячых костак.

Для даследаванай серыі была разлічана табліца дажыцця (табліца 3). Сярэдняя чаканая працягласць жыцця без уліку дзіцячай смяротнасці (E_{20}) у групе сярэднявечнага насельніцтва Полацка склала 16,2 гады. Сэнс параметра E_{20} заключаецца ў наступным: індывіды, якія дасягнулі ўзросту 20 гадоў, у сярэднім маглі разлічваць пражыць яшчэ 16,2 гады. Сярэдні ўзрост смерці дарослых у даследаванай групе склаў 35,1 год. У сярэднявечнага вясковага насельніцтва, прадстаўленага матэрыяламі курганных пахаванняў XI—XIII стст., сярэдняя чаканая працягласць жыцця і сярэдні ўзрост смерці былі на 6 год вышэй, чым ў гарадскога насельніцтва Полацка. Гэта ўказвае на пагаршэнне ўмоў жыцця ў гарадскога насельніцтва рэгіёна ў параўнанні з вясковым насельніцтвам. Чаканая працягласць жыцця полацкіх жанчын XIII—XIV стст. была на 3 гады меншая, чым у мужчын.

Табліца 3. Табліца дажыцця

Узрост	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	E_x
0 — 7	5	8,2	100,0	0,082	575,4	2903,3	29,0
7 — 15	7	11,5	91,8	0,125	688,5	2327,9	25,4
15 — 20	2	3,3	80,3	0,041	393,4	1639,3	20,4
20 — 30	18,5	30,3	77,0	0,394	618,9	1245,9	16,2
30 — 40	11,5	18,9	46,7	0,404	373,0	627,0	13,4
40 — 50	10	16,4	27,9	0,588	196,7	254,1	9,1
50+	7	11,5	11,5	1,000	57,4	57,4	5,0
	61	100					

Cribra orbitalia — гіперастозныя змены косці ў верхняй вобласці арбіт — да нядаўняга часу было прынята разглядаць як адно з ранніх праяў жалезадэфіцытнай анеміі. На сённяшні момант *cribra orbitalia* трактуецца як індыкатар стрэсу, абумоўлены непаўнацэнным харчаваннем і павышанай патагеннай нагрузкай. Як і дэмаграфічныя паказчыкі, *cribra orbitalia* з’яўляецца своеасаблівым абагульняючым крытэрыем стану здароўя і адаптыўнага статусу старажытнага насельніцтва. Аналіз сустрэкальнасці *cribraorbitalia* ў розных папуляцыях дазваляе здзяйсняць параўнальную ацэнку агульнага стану здароўя насельніцтва без уліку канкрэтнай палеа-эпідэміялагічнай сітуацыі.

Група сярэднявечнага насельніцтва Полацка характарызуецца павышанымі частотамі сустрэкальнасці *cribra orbitalia*. Сярод дарослых індыкатар прысутнічае ў 32,2% выпадкаў, сярод дзяцей — у 55,5% выпадкаў. Гэтыя паказчыкі вышэйшыя, чым у сярэднявечнага курганнага насельніцтва (14,7% сярод дарослых і 50% сярод дзяцей). Адрозненні частот сустрэкальнасці *cribra orbitalia* паміж сярэднявечнымі групамі вясковага і гарадскога насельніцтва дасягаюць статыстычнай верагоднасці ($\chi^2=4,6$, $p<0,05$).

Такім чынам, для насельніцтва Полацка XIII—XIV стст. былі характэрны больш высокія частоты сустрэкальнасці *cribra orbitalia*, а таксама павышаная смяротнасць у параўнанні з сярэднявечным вясковым насельніцтвам. Гэта сведчыць пра пагаршэнне ўмоваў жыцця і агульнага стану здароўя даследаванай групы гарадскога насельніцтва.

Негатыўныя ўплывы гарадскога асяроддзя былі адзначаны А. П. Бужылавай падчас вывучэння шэрагу старажытнарускіх гарадоў. Гэта праяўляецца, у прыватнасці, у павелічэнні частот сустрэкальнасці *cribra orbitalia* і гіпаплазіі зубной эмалі ў гарадскіх групам, а таксама ў пашырэнні бактэрыяльных інфекцый, такіх, як туберкулёз і сіфіліс [3, с. 241—242]. Падобныя факты тлумачацца павелічэннем шчыльнасці насельніцтва гарадскіх папуляцый, у некаторых выпадках — недастатковым альбо няякасным харчаваннем. Як адзначае А. П. Бужылава, «горад, асабліва

сярэднявечны, перажывае перыяды вострай залежнасці стану харчовых рэсурсаў ад пастаўшчыкоў прадуктаў, г. зн. гарадское насельніцтва ў большай ступені неабаронена і часцей цярпела галодныя перыяды, чым вясковае» [3, с. 241].

Акрамя адзначанага фактару урбанізацыі, адной з магчымых прычын пагаршэння агульнага стану здароўя насельніцтва Полацка XIII—XIV стст. маглі быць змены клімату, якія пачаліся ў Еўропе ў XIV ст. Напярэдадні, у X—XIII стст., назіраўся так званы «сярэднявечны кліматычны оптымум», эпоха параўнальна цёплага і роўнага клімату, аднак з XIV ст. пачынаецца перыяд адноснага пахаладання, якое доўжылася да XIX ст. [2, с. 175]. Прамым наступствам першай фазы гэтага т.зв. «малога ледніковага перыяду» стаў масавы голад першай паловы XIV ст. у Еўропе. Усяго ў XIV ст. у летапісах адзначаецца больш за 100 экстрэмальных прыродных з’яваў, вынікам якіх сталі 30 галодных год [2, с. 179].

Пацверджаннем гіпотэзы ўплыву кліматычнага фактару з’яўляецца зарэгістраваны намі раней факт павелічэння частот сустракальнасці *cribra orbitalia* сярод вясковага насельніцтва Полацкай зямлі XIII—XVI стст., прадстаўленага раннімі жальнічнымі пахаваннямі, у параўнанні з курганным насельніцтвам X — пачатку XIII стст. [5, с. 110].

У выніку праведзенага даследавання можна зрабіць наступныя высновы. Насельніцтва Полацка XIII—XIV стст. адрозніваецца да сярэднявечнага вясковага насельніцтва Полацкай зямлі XI—XIII стст. комплексам прыкмет, што характарызуюць структурныя асаблівасці тваравага шкілету (больш высокі твар з меншым выступаннем насавых костак, большы паказальнік выступання твару). Гэтыя адрозненні могуць быць абумоўлены генетычна і ўказваць на ўдзел у фармаванні сярэднявечнага насельніцтва Полацка прышлага кампанента.

Даўжыня цела полацкіх мужчын складала ў сярэднім каля 169,5 см, даўжыня цела жанчын — каля 156 см. У параўнанні з больш познім насельніцтвам Полацка XVII—XVIII стст., сярэднявечнае гарадское насельніцтва было больш высокарослым (на 2,5 см у мужчын і на 2 см у жанчын).

Для насельніцтва Полацка XIII—XIV стст. былі характэрны высокія частоты сустракальнасці індикатара анеміі *cribra orbitalia*, а таксама павышаная смяротнасць у параўнанні з сярэднявечным вясковым насельніцтвам, што было абумоўлена, з аднаго боку — негатыўнымі фактарамі ўрбанізацыі, з другога боку — пахаладаннем клімата, якое пачынаецца ў Еўропе ў XIV ст. і прыводзіць да пагаршэння ўмоў жыцця значнай часткі насельніцтва рэгіёна.

Літаратура

1. Алексеев, В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец.— М.: Наука, 1964.— 127 с.
2. Борисенков, Е. П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Е. П. Борисенков, В. М. Пасецкий.— М.: Мысль, 1988.— 522 с.
3. Бужилова, А. П. Homo sapiens: История болезни / А. П. Бужилова.— М.: Языки славянской культуры, 2005.— 320 с.
4. Дук, Д. У. Справаздача аб археалагічных раскопках на тэрыторыі Ніжняга замка г. Полацка ў 2014 г. / Д. У. Дук // Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіву НАН Беларусі.— Спр. № 3308.— 62 с.
5. Емельянчик, О. А. Формирование антропологических особенностей населения Беларуси XI—XIX веков (по данным краниологии): дис. канд. биол. наук: 03.03.02 / О. А. Емельянчик.— Минск, 2013.— 152 с.
6. Казей, Л. Н. Физическое развитие, болезни и врачевание людей на территории Белоруссии по антропологическому материалу (с X по XIX века): автореф. дис. д-ра мед. наук: 07.00.10 / Л. Н. Казей; Всесоюзный науч.-иссл. ин-т соц. гигиены и организации здравоохранения им. Н. А. Семашко.— М., 1986.— 57 с.
7. Палеоантропология Беларуси / И. И. Саливон [и др.]; науч. ред.: И. И. Саливон, С. В. Васильев; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории.— Минск: Беларуская навука, 2015.— 369 с.
8. Семянчук, Г. Раннесярэднявечныя грунтовыя могілнікі Дрысвяты-Пашавічы / Г. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік.— 2002.— № 17.— С. 191—195.
9. Borutskaya, S. B. The Population of Polotsk in the 17—18th Centuries According to Anthropological Data / S. B. Borutskaya, S. V. Vasilyev, V. A. Yemialyanchyk // International Journal of Anthropology.— 2015.— Vol. 30, №.1—P. 27—42.
10. Piontek, J. Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny / J. Piontek.— Poznań: UAM, 1985.— 260 s.
11. Ubelaker, D. H. Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation / D. H. Ubelaker.— Washington: Taraxacum, 1989.— 172 p.

V. A. Yemialyanchyk. New materials to anthropology of the medieval population of Polotsk

The results of the complex anthropological research of the materials from the medieval cemetery from Polotsk dated between the 13th and 14th centuries are presented. The sample consisted of 61 individuals, from which 49 adults and 12 children. The craniological characteristic of the series of skulls is submitted. The comparative analysis of the craniological features among different medieval groups of the population of the Polotsk region is carried out. High frequency of cribra orbitalia as well as the increased mortality rates in comparison with medieval rural population is registered.